

Актуальні проблеми психології

Формування ставлення до засуджених як один зі шляхів реформування пенітенціарної системи України: соціально-психологічний аспект

Н.Г. Калашник
доктор педагогічних наук, професор кафедри менеджменту освіти, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

В.С. Сідак
доктор історичних наук, професор, проректор з наукової роботи, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті викладено ресоціалізаційні практики країн Європи. Пенітенціарний досвід країн аналізується з огляду на можливість його застосування в якісних перетвореннях у суспільному ставленні до засуджених в Україні. Висвітлено співпрацю європейських і вітчизняної пенітенціарних служб. Особливу увагу приділено питанню громадського контролю за діяльністю установ виконання покарань; реформування підходів до роботи із засудженими до позбавлення волі та альтернативних видів покарань; психологічним основам ставлення до засуджених з боку різних верств суспільства.

В статье изложены практики ресоциализации стран Европы. Пенитенциарный опыт стран анализируется с учетом возможности его применения в качественных преобразованиях отношения общества к осужденным в Украине. Освещено сотрудничество европейских и отечественной пенитенциарных служб. Особое внимание уделено вопросам общественного контроля деятельности учреждений исполнения наказаний; реформирования подходов к работе с осужденными к лишению свободы и альтернативных видов наказаний; психологическим основам отношения к осужденным со стороны различных слоев общества.

The article describes the re-socialization practice of the countries of Europe. The experience of the countries analyzed, with the possibility of its application in the qualitative transformations of public attitude to the prisoners in Ukraine. Described in the article practice of execution of sentences are viewed through the prism of the realities of the law-enforcement and penitentiary activities in Ukraine. The authors suggest possible ways of different penitentiary practices adaptation, on the basis of social, psychological, national, economic and other characteristics of our country. Also, the search covers the cooperation of European and Ukrainian penitentiary services. The special attention in the article is drawn to the issues of public control over the activities of the executing punishments institutions, reform of approaches to the work with persons sentenced to deprivation of freedom and alternative types of punishment, psychological bases of the attitude to prisoners with the various segments of society. There

are considered the peculiarities of psychological change the convicted person personality depending on how wide are his social ties outside the prison. The article reveals the role of local communities in the rehabilitation of convicted persons to various types of punishment, including the deprivation of freedom and not connected with it. The authors draw attention to the practical, rather than theoretical aspects of formation of the attitude of the society to the convicts.

Ключові слова: *реформування, ресоціалізація, альтернативні види покарань, громада, пенітенціарна діяльність, соціум.*

Постановка проблеми

Пошук шляхів реформування пенітенціарної системи України потребує вивчення світового досвіду виконання кримінальних покарань. Європейський вектор розвитку нашої країни зумовлює й напрям наукового пошуку. Інтеграція України до європейського простору передбачає не тільки формальні, а й світоглядні перетворення. Актуальність відомостей, викладених у статті, полягає у висвітленні пенітенціарних практик розвинутих європейських країн, у яких до виконання кримінальних покарань ставляться як до повноцінного та обов'язкового інституту функціонування суспільства, за діяльність якого соціум несе відповідальність у такому ж обсязі, як і держава. Формування такого підходу в Україні ще попереду, саме тому досвід інших країн є корисним не тільки науковцям і персоналу Пенітенціарної служби України, а й управлінцям-практикам різних сфер, а також усім громадянам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Досвід пенітенціарної діяльності різних країн не залишився поза увагою науковців і громадських діячів, наприклад, зарубіжну кримінально-виконавчу практику вивчають Є. Барабаш, І. Михалко, А. Михлін, О. Новіков, Л. Яковлева та інші, які в своїх роботах розкривають особливості виконання різних видів покарань у європейських країнах [1, 2]. Правові основи реформування різних видів покарання досліджують В. Алексєєв, Р. Безпальча, О. Беца та інші, звертаючи особливу увагу на стандарти дотримання прав людини та практики їх захисту. Міжнародні стандарти поведіння із засудженими досліджу-

ють Ф. Аметка, І. Багатирич, І. Ткаченко, С. Халімон та інші [3-5]. Попри наявність досліджень у сфері пенітенціарної діяльності, більшість із них сконцентровані на вивченні певного аспекту або просто описанні досвіду певної країни.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Подальшого дослідження потребують питання комплексного висвітлення пенітенціарної практики інших країн та аналізу можливостей її застосування в Україні з точки зору особливостей формування суспільного ставлення до пенітенціарної діяльності як невід'ємного суспільного інституту та формування адекватного, не антагонічного, ставлення суспільства до засуджених.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення та аналіз пенітенціарної практики європейських країн і визначення корисного для України досвіду та можливостей його застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження

Співпраця України та Республіки Австрія у сфері виконання кримінальних покарань пов'язана з реалізацією програми Ради Європи «Партнерство тюрем» щодо встановлення та розвитку прямих зв'язків між пенітенціарними установами країн Європи. Під час візитів (2006-2009 рр.) Делегаціями Держдепартаменту України з питань виконання покарань (зараз Державна пенітенціарна служба) вивчалися різні аспекти діяльності пенітенціарних установ Австрії: практика організації режиму утримання різних категорій засуджених, відбуття покарання особами, за-

судженими до тривалих термінів та довічного ув'язнення, працевикористання засуджених, програми підготовки засуджених до звільнення, матеріально-побутове та медико-санітарне забезпечення установ і реабілітаційних центрів, організація відбуття покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, законодавча база, яка регламентує діяльність пенітенціарних установ країни. Звичайно, різниця в сучасних фінансових потужностях утримання системи виконання покарань між обома країнами є очевидною, однак деякі малозатратні практики, що використовуються пенітенціарною системою Австрії, могли б бути застосовані в Україні та дати добрі результати як у сфері ресоціалізації засуджених, так і в економічній сфері.

Особливу увагу українських пенітенціаріїв привернула практика організації робочого часу та система соціального піклування про працівників пенітенціарної системи. Приблизно з 3,5 тис. персоналу 3 тис. співробітників належать до відділу юстиційної охорони (у співвідношенні до структури персоналу Державної пенітенціарної служби України до такого персоналу належать усі режимні служби – відділи нагляду і безпеки, режиму і охорони, а також оперативні відділи). Однак функції персоналу відділу юстиційної охорони не зводяться виключно до забезпечення дотримання порядку та попередження нових злочинів на території установ виконання покарань. Співробітники цього відділу мають необхідні знання та вміння з психології, педагогіки, соціології, кримінології, пенології тощо. Знаходячись у постійному безпосередньому контакті із засудженими, саме персонал цієї служби і здійснює ресоціалізаційний вплив на них.

Другою корисною особливістю утримання засуджених у Австрії є економічність цього процесу. Засудженим та ув'язненим дозволяють використовувати власну білизну, одяг, обладнувати камери за власним смаком (за умов дотримання вимог режиму), відповідно й сплата за надання певних послуг і необхідних ресурсів (електроенергія, Інтернет, послуги

з прання та ремонту одягу, лагодження техніки, додаткове освітлювання в нічний час тощо) також є справою особистого бюджету ув'язненого. Така організація процесу знижує собівартість утримання засудженого на добу для держави, допомагає засудженому усвідомлювати себе особистістю, спонукає його до праці (оскільки треба утримувати себе на бажаному рівні), має велике ресоціалізаційне значення (формує або не дає можливості засудженому втратити навички розрахунку власного бюджету, ведення господарства, формує відповідальність, певні схильності, хобі тощо). Однак особливо варто наголосити на тому, що за такої системи комунально-побутового забезпечення держава все одно гарантує мінімальний стандарт утримання засудженого до позбавлення волі.

Цікавим із професійної точки зору також є утримання в одній установі засуджених різних режимів утримання та застосування практики переведення з режиму на режим як заохочення за добру поведінку або покарання за порушення дисципліни. Введення засуджених до довічного ув'язнення до загалу засуджених також, на наш погляд, є прогресивним у практиці позбавлення волі, оскільки тримання останніх в ізоляції протягом довгих років не завжди є виправданом.

Ще хотілося б звернути увагу на таку цікаву деталь: виконанням покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, вже понад 50 років у Австрії займається Асоціація служб виконання умовних покарань і соціальних служб, яка є приватною організацією, уповноваженою законодавчою владою виконувати суспільні завдання в наданні допомоги умовно покараним і звільненим з місць позбавлення волі. Вона працює на основі договору, укладеного з Федеральним Міністерством юстиції. Останнє здійснює контроль за діяльністю Асоціації. Ця практика є дуже цікавою, особливо в контексті забезпечення динамічності виконання покарань у співвідношенні до потреб суспільства та залучення громади до ресоціалізації злочинців.

Пенітенціарний досвід Бельгії є уні-

кальним у своєму роді: ця країна не боїться втілювати в життя нові ідеї та вирішувати нагальні питання в нестандартний спосіб. Ідея відновного правосуддя є передовим підходом у питаннях ресоціалізації засуджених і потерпілих. Ресоціалізація останніх – це зовсім новий напрям у діяльності правоохоронних державних інституцій під час розслідування злочину, судового розгляду та відбування покарань. В Україні такого досвіду поки що не існує.

Цікавим, на наш погляд, є підхід офіційної бельгійської пенітенціарної науки та практики щодо розуміння злочину як конфлікту. Припускається, що злочин є результатом конфлікту (у тому числі й соціального) чи веде до конфлікту між правопорушником і потерпілим, що завдає шкоди і потерпілому, і суспільству, і довірі до правоохоронних державних інституцій. Ця соціальна концепція, як і боротьба зі стереотипами в міжособистісних відносинах у площині «злочинець – потерпілий», «потерпілий – суспільство», «персонал в'язниць – засудженні», є невід'ємною частиною програми відновного правосуддя, яка активно впроваджується в Бельгії. Упровадження програм відновного правосуддя в пенітенціарну практику нашої держави може вирішити проблему довіри українського суспільства до всієї системи правоохоронних органів.

Практика накладення кримінальних покарань Великої Британії має багату історію, протягом якої країна була флагманом нових пенітенціарних ідей не тільки в Європі, а й значною мірою формуючи практику виконання покарань Нового Світу та Азії. З іншого боку, між Україною та Великою Британією існує різниця безпосередньо в законодавчій системі та системі судочинства, не тільки щодо норм права, а й самої структури та механізмів винесення вироку. Нагадаємо, що у Британії судді мають право нормотворчості (тобто власним рішенням створюють правовий прецедент). Система судочинства Британії й створила передумови для організації діяльності служби пробачії країни в сучасній формі.

Незважаючи на відмінності у діяльності як правоохоронних, так і пенітенціарних органів України та Великої Британії, безперечно вартим наслідування є той факт, що людина потрапляє в поле зору служби пробачії ще до винесення вироку. Рекомендації служби пробачії враховуються при призначенні кримінального покарання. Потім ця ж служба опікується людиною під час відбування покарання у вигляді ув'язнення чи альтернативного позбавленню волі, та після закінчення терміну покарання. Значимо, що це здійснює одна служба, а не відділи різних служб чи департаментів. У результаті цього забезпечується послідовність у заходах ресоціалізації від етапу до етапу – призначення та відбування покарання, подальша адаптація у вільному суспільстві. Служба пробачії несе цілковиту відповідальність за підконтрольну особу.

Цікавою є і британська практика громадського контролю за діяльністю установ виконання покарань. У цьому нашій системі в дечому схожі – контроль здійснюється як державними органами, так і громадськими організаціями. Викликає повагу те, що у здійсненні інспектування установ у рівних частинах важливим є і наукова обґрунтованість і адміністративна підлеглисть діяльності установ – половину від комісії Інспекторату становлять незалежні фахівці певної галузі, у консультативній якій є потреба, а половину – посадовці пенітенціарної служби. Висновки комісії широко оприлюднюються в державних засобах масової інформації та піддаються публічному обговоренню.

На наш погляд, цікавими також є критерії, за якими у Великій Британії визначають рейтинг установи виконання покарання, а саме: безпека засуджених; забезпечення прав і гідності засуджених; забезпечення можливості навчання та праці; проведення якісної підготовки засуджених до звільнення та повернення їх у суспільство. Як бачимо, з чотирьох критеріїв лише один стосується забезпечення режиму утримання, при цьому акцент робиться не на процесі охорони як такому, а саме на

безпеці засуджених. Інші три критерії належать до соціальної сфери.

Основна відмінність у практиці виконання покарань між Данією та Україною полягає в тому, що Королівство Данія утримує власних ув'язнених за камерним принципом, що не передбачає великого скупчення засуджених. Тому, на наш погляд, застосування пенітенціарного досвіду цієї країни в організаційно-побутовому аспекті є вельми проблематичним у сучасних українських умовах з огляду на брак коштів. Корисним і здійсненим є застосування в українських установах виконання покарань данської практики утримання засуджених в установах різного рівня безпеки не за принципом призначення цього режиму вироком суду відповідно до санкції статті, а за критерієм поведінки самого засудженого. Переведення його на менш суворий рівень безпеки за умов доброї та правомірної поведінки і переведення на більш високий рівень безпеки за умов порушення режиму утримання або скоєння інших проступків може виявитися вагомим мотивуючим фактором щодо правомірної поведінки ув'язненого та активізації процесів ресоціалізації.

У процесі реформування пенітенціарної системи України, на наш погляд, також було б доцільно звернути увагу на досвід комунально-побутового забезпечення Данії. Можливість самозабезпечення засуджених не тільки скорочує витрати держави на утримання установ виконання покарань у цілому та окремого засудженого, а й відіграє важливу ресоціалізаційну роль.

Серед умов ефективності діяльності пенітенціарної системи Королівства Нідерландів важливу роль відіграє підтримка з боку органів державної влади за декількома напрямками.

По-перше, проведення громадськими організаціями зовнішнього тестування діяльності пенітенціарної системи країни, результати якого на початку 2000-х років і спричинили масштабні зміни. Опитування громадськості засвідчило негативну думку щодо діяльності пенітенціарної системи, яка, за висловами респондентів,

потребувала підвищення відповідальності за кінцевий результат роботи. Саме така попередня робота із суспільством і забезпечила масштабну підтримку всіх реформ пенітенціарної системи в подальшому.

По-друге, високий ступінь довіри до співробітників системи з боку засуджених і суспільства. У країні ведеться активна робота з подолання стигм у соціальних парах «персонал – засуджений», «засуджений – суспільство», «суспільство – персонал».

По-третє, для підвищення обізнаності громадськості щодо проблем пенітенціарної системи Нідерландів виділено безкоштовний час на телебаченні та радіо. Керівництво пенітенціарної системи постійно звітує про роботу, при цьому основним критерієм оцінки є так званий кінцевий результат – кількість повернутих до суспільства громадян.

Четвертим важливим напрямом є залученість суспільства до вирішення практичних завдань системи виконання покарань країни. У Нідерландах створено мережу волонтерських організацій, яка відіграє велику роль у справі ресоціалізації засуджених. Волонтери здійснюють більше половини ресоціалізаційних програм.

Мотивація громадян до активної допомоги пенітенціарній системі країни щодо здійснення ресоціалізаційних функцій забезпечується державними національними програмами. Будь-який випускник вищого навчального закладу зобов'язаний довести свій патріотизм через безкоштовну, однак ефективну участь у роботі з уразливими верствами суспільства не менш як протягом 18 місяців. Після чого таким випускникам видається характеристика й довідка про здійснену роботу; успішність виконання означених завдань багато в чому й вирішує їхню подальшу долю щодо наукового та кар'єрного зростання. Така підтримка держави могла б значно підвищити ефективність організації та здійснення ресоціалізаційних заходів і у нашій країні.

Досвід Франції є надзвичайно важливим для України, оскільки під час набуття незалежності модель саме цієї країни бра-

лася за зразок правової системи, що будувалася. Схожість правових систем, їх належність до однієї групи правових сімей, безперечно, полегшуватиме адаптацію французького досвіду організації системи виконання покарань до вітчизняної пенітенціарної системи.

Заслуговує на наслідування безпосередньо практика накладання покарань у вигляді позбавлення волі. За офіційною статистикою у Франції відсоток засуджених до позбавлення волі терміном меншим за 1 рік становить майже 30% загальної кількості засуджених, а тих, хто засуджений до терміну позбавлення волі від 1 до 3 років – 22% (отже, майже половина засуджених перебувають у в'язниці менше ніж 3 роки; на жаль, середній термін перебування за ґратами в Україні становить 6,5-7 років). Такі досить нетривалі терміни відбування покарань пояснюються прагненням пенітенціарної системи країни запобігти асоціалізації особистості, зберегти соціально-корисні зв'язки та життєво необхідні навички. Заслуговує на увагу також французька практика скорочення терміну відбування покарання як заохочувального заходу. Така практика, на нашу думку, дозволила б вітчизняним пенітенціаріям не тільки покращити якість здійснення ресоціалізаційних заходів і надала засудженому додаткову мотивацію для виправлення, а й допомогла б вирішити проблему тюремного перенаселення в нашій країні.

Перспективним напрямом є і застосування до засуджених практики прогресивної системи відбування покарання, що складається з п'яти фаз, однак її впровадження в українську пенітенціарну практику потребує переходу від загінної системи утримання засуджених до камерної, де спілкування з іншими людьми є спрямованим і надається засудженим як заохочення.

Як альтернативний напряму розвитку можна розглядати й такий досвід французьких пенітенціаріїв, як допущення приватних фірм до будівництва нових в'язниць, ремонту тих, що існують, їх експлуатації, організації виробничої діяльності установ виконання покарань, забез-

печення харчування засуджених, а також їх професійного навчання тощо.

Досвід Іспанії в охороні здоров'я засуджених є значним і вартим наслідування. Одним із пріоритетних напрямів роботи щодо організації охорони здоров'я ув'язнених у місцях позбавлення волі Іспанії є навчання всього персоналу установ виконання покарань основам профілактики, лікування та боротьби з інфекційними хворобами. Цікавим з точки зору впровадження в національну пенітенціарну практику є іспанський досвід щодо перенесення акцентів у наданні медичної допомоги в установах виконання покарань країни з лікування на збереження здоров'я та формування у засуджених навичок здорового способу життя. Такий підхід спроможний забезпечити триваліший ефект щодо збереження здоров'я людини та потенціалу її працездатності, ніж надання виключно медичної допомоги.

Вартим уваги є й іспанська практика накладання на неповнолітніх кримінальних покарань не судами загальної юрисдикції, а спеціалізованим видом суду. Суддя, обізнаний у пенітенціарних, виховних і психологічних практиках роботи саме з неповнолітніми, здатний прийняти доцільніше рішення по справі, виходячи з міркувань ресоціалізації особи молодого злочинця, а не покарання. Однак упровадження саме цієї практики вимагає певних законодавчих змін.

Висновки

Система виконання покарань є унікальною в кожній країні, оскільки всі пенітенціарні практики виникали у той час, коли суспільство було готову їх упровадити. На сьогодні Україна стоїть на порозі реформи системи виконання покарань. З одного боку, така реформа – це нагальна потреба, яка давно назріла в українському суспільстві, з іншого – вимога часу та світового товариства. Однак слід пам'ятати, що введення нових методик роботи в практику виконання покарань без масштабної роз'яснювальної та пропагандистської діяльності призведе до викривлення змісту та мети нововведень. До перспективних

напрямів наукових досліджень можна віднести вивчення можливостей упровадження елементів відновного правосуддя до вітчизняної пенітенціарної практики,

залучення науковців до інспектування пенітенціарних установ, способи залучення волонтерів і громадськості до ресоціалізаційних заходів, особливості роботи служб пробації в контексті ювенальної юстиції.

Література

1. Характеристика осужденных к лишению свободы. По материалам специальной переписи / под ред. д. ю. н. проф. А. С. Михлина. – М. : Юриспруденция, 2003. – 464 с.
2. Яковлева О.Н. Пенитенциарная система США: / О.Н. Яковлева // Зарубежный опыт исполнения уголовных наказаний: Сборник научных статей. – М.: НИИ ФСИН России, 2010, Вып. 2. – С. 154-160.
3. Астемиров З.А. Исправительные учреждения в зарубежных странах/ З.А. Астемиров. – Рязань: Рязанская высшая школа МВД СССР, 1972. – 94 с.
4. Богатирьев І.Г. Кримінально-виконавчі засади виконання та відбування кримінальних покарань у виправних колоніях максимального рівня безпеки : [монографія] / І.Г. Богатирьев, С.В. Царюк. – Чернігів : Чернігівські обереги, 2010. – 210 с.
5. Ткаченко Н.И. Надзор за осужденными в исправительных колониях (правовой и организационный аспекты) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Н.И. Ткаченко. – М., 2002. – 23 с.
6. Калашник Н.Г. Шляхи реформування пенітенціарної системи України: інституційні, адміністративні та кадрові аспекти: [Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми та перспективи формування інституційного та адміністративного потенціалу забезпечення процесів європейської та євроатлантичної інтеграції України»] / Н.Г. Калашник // Євроатлантикреформ: Науково-аналітичний бюлетень. – 2007. – №4 – С.35-39.
7. Калашник Н.С. Психолого-педагогічна робота з соціальними сиротами у місцях позбавлення волі / Н.С.Калашник// Соціальна робота в Україні: теорія і практика: Науково-методичний журнал №2 – Київ, 2007. – 141с. С.95-102.
8. Степанюк А.Х. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України / А.Х. Степанюк, І.С. Яковець. – Х.: Кроссруд, 2007. – 184 с.
9. Christianson S. Węzienia świata/ S.Christianson. – Warszawa: Wydawnictwo: MUZA SA, 2005. – 192р.